

ПРИНЦИП ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА ЯК ОСНОВА РОЗВИТКУ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ ТА ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Людство, з часів свого виникнення, завжди прагнуло до поліпшення свого життя, вигадуючи різноманітні, зокрема, й утопічні ідеї, частина з яких концептуально оформилася у вчення про справедливість. Справедливий державний устрій, справедливе ставлення до громадян, справедливість у відносинах між людьми — це саме ті принципи, впровадження яких сприяло б утвердженню ідеалу людського співіснування. Розбудова державності в Україні вимагає переосмислення та концептуалізації наукових ідей, які торкаються сутності і значення державоутворюючих інститутів, інститутів правової держави та громадянського суспільства.

Актуальність даної теми зумовлюється насамперед відсутністю в теорії держави і права усталеного визначення того, що являє собою правова державність. Саме тому головним підходом до визначення цього поняття є встановлення його визначальних ознак і властивостей, чи не найголовніше місце з яких посідає принцип верховенства права. Крім того, становлення та розвиток громадянського суспільства залишається одним із актуальних питань упродовж усього пострадянського періоду історії України. Рух до громадянського суспільства і правової держави є одним із основних напрямів розвитку світової спільноти.

Метою даної статті є аналіз змісту поняття «верховенства права» та «правова держава», їх співвідношення, а також з'ясування змісту і механізмів організаційної взаємодії громадянського суспільства і держави.

Дослідження даного питання ґрунтується на результатах науково-теоретичних досліджень, висвітлених у працях вітчизняних і зарубіжних науковців (С. Алексєєв, О. Бандурка, С. Бобровник, А. Заєць, М. Козюбра, А. Колодій, В. Копейчиков, І. Кресіна, Л. Мамут, П. Недбайло, В. Нерсесянц, Н. Оніщенко, О. Петришин, П. Рабінович, П. Ситник, О. Скрипнюк, О. Скакун, С. Тимченко, М. Цвік, Ю. Шемшученко).

Проблема становлення правової державності та громадянського суспільства належить до фундаментальних питань не лише класичної, а й сучасної теоретичної науки. Як зазначив А. Заєць, держава є правовою за умови, коли основою її функціонування є право (як легітимовані суспільством норми, детерміновані рівнем моралі та етики, досягнутим у суспільстві), що гарантує права й свободи громадян, обмежує державу, а державна влада здійснюється на засадах верховенства права та поділу влади [5, с. 100]. Принцип верховенства права в характеристиці правової держави займає центральне місце. Він пов'язаний із внутрішніми характеристиками самого права, його властивостями, співвідношенням з іншими регуляторами суспільних відносин. Верховенство права — це, безперечно, вияв загальнолюдських цінностей, прояв розвитку культури суспільства; це головний засіб і мета суспільного розвитку, своєрідна демонстрація етапів формування та розвитку правової системи. За оцінками вітчизняних і зарубіжних експертів, саме принцип верховенства права є одним із провідних принципів у функціонуванні цивілізованих суспільств.

До розгляду проблеми верховенства права у правовій теорії існують різні підходи, виміри та аспекти дослідження. Перше визначне, сучасне формулювання і аналіз верховенства права у ліберальній демократичній системі міститься у дослідженні Дайсі «Всуп до конституційного права», яке побачило світ у 1888 р. Дайсі формулював верховенство права у трьох основних аспектах, що перетинаються між собою. Перший і найголовніший аспект такий: «Нікого не може бути покарано чи незаконно засуджено особисто або у майновому сенсі, крім як за певне порушення закону, встановлене звичайним правовим порядком у звичайних судах країни». Другий аспект верховенства права полягав у тому, що всі є рівними перед звичайним законом. І зрештою третій аспект верховенства права, за Дайсі, являв собою не стільки окремий елемент, скільки визначення глибинної основи верховенства права — юрисдикції звичайних судів [12, с. 74-75].

Верховенство права і правова держава — ціннісні категорії, гуманістичні ідеали розвитку суспільства. Однак, співвідношення між цими феноменами дотепер у вітчизняній літературі належним чином не з'ясоване. Так, одні вчені (О. Скакун) вважають поняття принципу верховенства більш широким, ніж правова держава і в такому сенсі означає, що право має панувати в громадянському суспільстві, державі, її правовій системі, тобто охопити всі сфери життєдіяльності людини, включаючи й міжнародну сферу, а не лише державу [9, с. 9]; інші (П. Рабінович) — звужують його до принципу правової держави, треті (М. Козюбра) — не вбачають принципової різниці між англійським «Rule of law» і німецьким «Rechtsstaat», констатуючи, що відмінності між цими поняттями є швидше термінологічними, ніж змістовними [6, с. 3].

Нині у юридичній науці верховенство права тлумачиться у зв'язку з такими інститутами, як права і свободи людини і громадянина та верховенство закону. Щодо першого з цих підходів до розуміння верховенства права, зазначимо, що концепція верховенства права виходить із того, що право зв'язує, обмежує державу в інтересах особи і суспільства в цілому. У зазначеному сенсі право виступає як сила, здатна підкорити державу. Верховенство права передбачає рівність основоположних прав і свобод людини як головного суб'єкта громадянського суспільства, збереження її автономії, узгодженість прав з правами інших осіб. Саме тому, як справедливо зазначив О. Скрипнюк, звертаючись до проблеми реалізації принципу верховенства права у світлі формування України як демократичної і правової держави, не можна залишити поза увагою таке поняття, як «громадянське суспільство» [11, с. 51]. Розвиток сучасних демократичних політичних систем засвідчує, що навіть для найрозвиненіших держав з тривалими правовими та конституційними традиціями, з достатньо високим рівнем політичної та правової культури потреба в існуванні громадянського суспільства як елемента системи захисту прав людини не лише не зменшується, а й навпаки — підвищується [2, с. 10]. Саме громадянське суспільство є «соціальним контекстом» для формування інститутів прав людини та правової держави. Відсутність міцних громадських інститутів у сучасному суспільстві призводить до закономірних наслідків — «безжиттєвості», слабкої ефективності інституту прав людини і, як наслідок, — реальної незатребуваності правової публічної влади [4, с. 143]. В правовій державі повинні функціонувати розвинені інститути громадянського суспільства, до числа яких традиційно відносять, в першу чергу, політичні партії, профспілки, неурядові організації, засоби масової інформації, а також сім'ю, церкву та ін. Завдяки цим інститутам громадяни самостійно вирішують більшість питань, пов'язаних з їх повсякденною життєдіяльністю, без прямої участі держави, її органів та посадових осіб. Надзвичайна важливість існування розвинених інститутів громадянського суспільства обумовлена тим, що вони являють собою соціальну основу правової держави, без якої остання існувати не може, тобто без громадянського суспільства не відбувається правова держава й не здійснюється верховенство права.

Переходячи до другого способу інтерпретації принципу верховенства права, тобто тлумачення верховенства права через поняття верховенства закону, зазначимо, що верховенство закону — визначальна роль закону в правовій системі держави, в діяльності всіх суб'єктів права, насамперед, державних органів і посадових осіб [3, с. 70; 14, с. 341]. Цей принцип має проявлятися в максимальному відображенні народної волі в прийнятих актах, в мінімальній достатності правового регулювання, а також у забороні передачі законодавчих повноважень іншим державним органам. Однак, доволі часто спостерігаються серйозні розбіжності між законом і правом. Тому, як зазначає П. Арнаутов, верховенство права може бути практично реалізоване тільки тоді, коли правові закони поєднуються з певною формою організації державної влади. Ця взаємообумовленість пояснюється тим, що навіть найкращі і найдосконаліші закони мають, по-перше, реалізуватись, а по-друге, повинні існувати такі внутрішні юридичні механізми, які були б запобіжним чинником щодо можливості прийняття «неправових законів» [1, с. 39]. За словами Н. Оніщенко, законотворення часто оминає професійних розробників-юристів, і тому нерідко закони стають утіленням політичної волі. Враховуючи це, слід зазначити, що досить часто вчені визнають суперечності між «духом» та «буквою» закону. Якщо ж закон є відображенням, віддзеркаленням певного рівня наукової, доктринальної правосвідомості, то таких розбіжностей не виникатиме на практиці [7, с. 17].

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що утвердження принципу верховенства права у нашій державі й функціонування демократичної, правової держави можливе лише за таких умов:

1) Наявність повноцінного громадянського суспільства, оскільки виникнення верховенства права і правової держави обумовлено саме потребами громадянського суспільства.

2) Реалізація принципу народного суверенітету, доктрина якого була розроблена ще у XVIII ст. французьким мислителем Ж.-Ж. Руссо. Саме ідея народовладдя визначає сутність демократії, оскільки реальна наявність чи відсутність народовладдя дає підстави для чіткого поділу демократії й диктатури.

3) Зв'язаність, обмеженість державної влади правами й свободами людини, поділ державної влади, конституційне встановлення прав і свобод людини і громадянина, взаємна відповідальність держави і особи тощо.

4) Реальність принципу основоположних прав і свобод людини. Визнання, дотримання, охорона і захист державами (у результаті угод) основних прав людини, закріплених на міжнародному рівні, є свідченням того, що вони стали не лише об'єктом міжнародного регулювання, але й міжнародними стандартами.

5) Втілення принципу верховенства Конституції, який можна розглядати як цілісний конституційний принцип організації й функціонування правової держави, в основу якого покладено загальну ідею підпорядкування держави конституції, праву загалом [8, с. 7].

6) Відповідальність держави перед особою. Інститут відповідальності держави перед особою — одна з головних гарантій прав і свобод людини, закріплених у чинному законодавстві. Саме завдяки цьому інституту досягається послаблення тиску держави на суспільство і, водночас, підвищується можливість контролю останнього за діями держави.

7) Дотримання принципу юридичної визначеності, який імплікований Конвенцією і є одним із основних елементів верховенства права. Загальну ідею юридичної визначеності, як стверджує Т. Хартлі, звичайно ж визнано більшістю правових систем; однак саме в праві Європейського Союзу її роль є більш конкретною, приймаючи форми різноманітних підконцепцій. Найважливішими серед них є: відсутність зворотної сили у новоприйнятих законів (англ. non-retroactivity), закріплені права (англ. vested rights) та законні очікування (англ. legitimate expectations) [13, с. 155].

8) Забезпечення правопорядку, тобто «атмосфери» нормального правового життя, що встановлюється в результаті точного і повного здійснення розпоряджень правових норм (прав, свобод, обов'язків, відповідальності) всіма суб'єктами права [10, с. 454]. Правопорядок, як державно-правове явище, служить стабілізації, підтриманню рівноваги між інтересами громадянського суспільства і держави.

Таким чином, принцип верховенства права є відображенням найвищих загальнолюдських цінностей у всіх сферах суспільного життя, орієнтиром пошуку шляхів до світового порядку.

Використана література:

1. *Арнаутов П.* Забезпечення верховенства права як основа розвитку правової державності / П. Арнаутов // Політичний менеджмент. — 2010. — № 6. — С. 35-41.
2. *Бухарин Н. И.* Демократическое правовое государство и гражданское общество в странах Центрально-восточной Европы / Н. И. Бухарин. — М.: Наука, 2005. — 184 с.
3. *Великий енциклопедичний юридичний словник* / [за ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка]. — К.: ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2007. — 992 с.
4. *Ескина Л. Б.* Гражданское общество, конституционные права личности, правовое государство: о взаимосвязи явлений и соотношении понятий / Л. Б. Ескина // Конституционные права и свободы личности в контексте взаимодействия гражданского общества и правового государства: материалы II Междунар. науч.-теор. конф. (13-16 апреля 2010 г., Москва); [под ред. Н. В. Витрука, Л. А. Нудненко]. — М., 2010. — С. 138-143.
5. *Заєць А. П.* Правова держава в контексті новітнього українського досвіду / А. П. Заєць. — К.: Парламентське вид-во, 1999. — 248 с.
6. *Козюбра М. І.* Принципи верховенства права і правової держави: єдність основних вимог / М. І. Козюбра // Наукові записки Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія». — 2007. — Т. 64: Юридичні науки. — С. 3-9.

7. *Оніщенко Н. М.* Права і свободи людини у контексті дії та дієвості принципу верховенства права / Н. М. Оніщенко // Принципи гуманізму та верховенства права як умова розвитку демократичної, соціальної, правової держави (пам'яті професора В. Копейчикова): [матеріали міжвуз. наук.-теор. конф. (Київ, 26 грудня 2008 р.)]. МВС України, Київський нац. ун-т внутр. справ. — К., 2009. — С. 15-21.

8. *Оніщук М.* Верховенство Конституції України як засадничий принцип правової держави / М. Оніщук // Віче. — 2010. — № 18. — С. 6-7.

9. *Скакун О. Ф.* Верховенство права і правова держава: співвідношення понять / О. Ф. Скакун // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна / № 841 / [редкол.: М. В. Руденко та ін]. — Серія: «Право», зб. наук. пр. — Х., 2009. — С. 9-13.

10. *Скакун О. Ф.* Теорія держави і права: [підручник] / О. Ф. Скакун / [пер. з рос.]. — Харків: Консум, 2001. — 656 с.

11. *Скрипнюк О. В.* Принцип верховенства права і держава: деякі питання методологічного забезпечення теоретичного аналізу проблеми / О. В. Скрипнюк // Бюлетень Міністерства юстиції України. — 2008. — № 9. — С. 49-56.

12. *Таманага Б.* Верховенство права: історія, політика, теорія / [пер. з англ. А. Ішенка]. — К.: Києво-Могилянська академія, 2007. — 206 с.

13. *Хартли Т. К.* Основы права Европейского сообщества / [пер. с англ.]. — М.: Закон и право, ЮНИТИ, 1998. — 703 с.

14. *Юридична енциклопедія: В 6 т.* / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін.]. — К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998. — Т. 1: А–Г. — 672 с.

Денисюк М. В. Принцип верховенства права як основа розвитку правової держави та громадянського суспільства.

У статті аналізується зміст поняття «верховенство права» та «правова держава», а також визначено співвідношення цих феноменів.

Ключові слова: верховенство права, правова держава, права людини, громадянське суспільство.

Денисюк М. В. Принцип верховенства права как основа развития правового государства и гражданского общества.

В статье анализируется содержание понятия «верховенство права» и «правовое государство», а также определено соотношение этих феноменов.

Ключевые слова: верховенство права, правовое государство, права человека, гражданское общество.

Denysiuk M. The Rule of Law as the Basis of Legal State and Civil Society.

The issue of formation legal state and civil society belongs to a group of fundamental questions not only of classic but also of modern scientific theory of law.

The state may be stated as legal if the basis for its operation will be the law that guarantees rights and freedoms of citizens, limits the state, the public authority carried out on the rule of law and separation of power.

The rule of law takes the central position in the description of legal state. The rule of law is definitely an expression of universal values, a manifestation of cultural development. There are different approaches, dimensions and aspects of the study to the rule of law in legal theory.

The rule of law and legal state are value categories, humanistic ideals of society. However, the correlations between these phenomena were not investigated properly.

Some scientists believe that the definition of rule of law is wider than legal state and in this sense means that the law should prevail in civil society, in the state and its legal system. It should cover all areas of human life including the international sphere. Other scientists narrows it to the legal state and the third doesn't see the fundamental difference between English «Rule of law» and German «Rechtsstaat».

So establishing the rule of law in our country and functioning of a democratic, legal state possible only under such conditions: existence of a vibrant civil society; implementing the principle of popular sovereignty; separation of state power, consolidation of human rights and freedoms in the Constitution; the principle of fundamental rights and freedoms is real; implementing the principle supremacy of the Constitution; state's responsibility before personality; adherence to the principle of legal certainty; law enforcement etc.

Thus the rule of law is a priority of the highest human values in all spheres of public life, the road to world order.

Key words: the rule of law, legal state, human rights, civil society.